

T.T.Aslanova
i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-8695-247X
turan.aslanova@mail.ru
N.R.Fətahova
i.ü.f.d., baş müəllim
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0003-3792-3442
nargiz.fataxova@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 18.10.2023

The article was received by editorial board on 18.10.2023

Статья принята к печати 18.10.2023

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – xarici ticarət əlaqələrinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, eləcə də müasir dövrün xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla ümumiləşdirilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası - tədqiqat işində müqayisəli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, sistemli yanaşma, sintez və analiz metodlarından istifadə edilib.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – hazırda ölkə iqtisadiyyatında xeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi xüsusi aktuallıq daşıyır. Bu baxımdan tədqiqatda araşdırılmış əsas məsələlər ölkə xarici ticarət əlaqələrinin mövcud vəziyyətinin müəyyən olunması və qiymətləndirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın nəticələri – ölkə ixracının müəkkəbliyi indeksi və xarici ticarət kompleks təhlili, idxal və ixracın funksional təyinatı təhlil edilmiş və ölkə iqtisadiyyatında xeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi xüsusi aktuallıq daşdığı göstərilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – dünya banının metodologiyası əsasında xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəlilik göstəriciləri qiymətləndirilmiş, Azərbaycan ixracının müəkkəbliyi indeksi verilmiş və alınan nəticələr milli iqtisadiyyat üçün aktuallıq qazandığı bildirilmişdir.

Açar sözlər: səmərəlilik, ixracının müəkkəbliyi indeksi, idxal, ixrac, ÜDM, tələb, təklif beynəlxalq reyting sistemi və s.

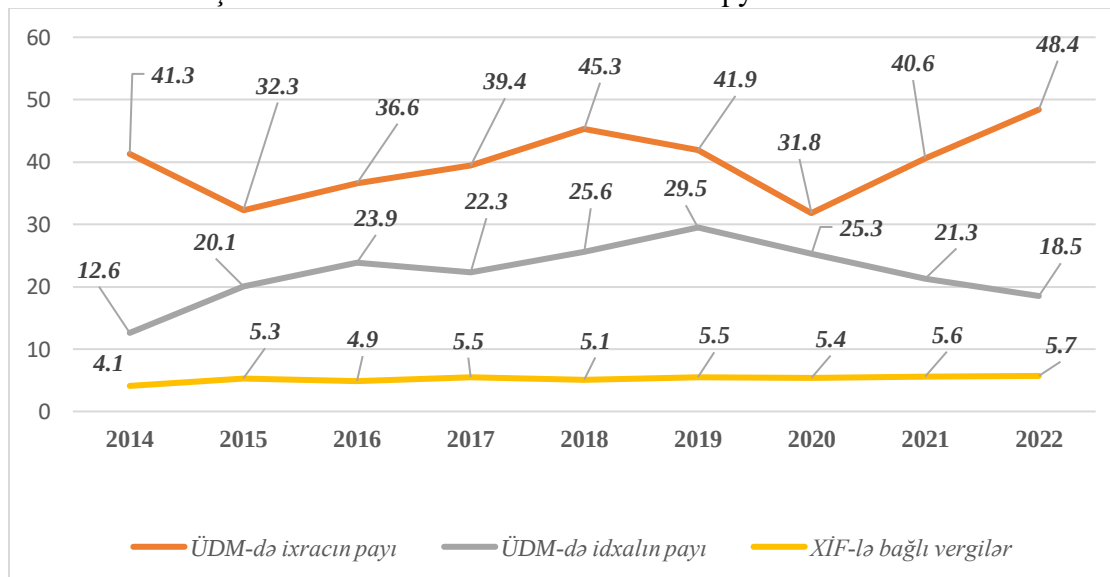
GİRİŞ

Xarici ticarət milli iqtisadiyyatın güzgüsü hesab edilir. Bunun səbəbi milli iqtisadiyyatın malik olduğu üstünlüklər, ixtisaslaşmalar və təbii ehtiyatlar xarici ticarət vasitəsilə reallaşır. Bir növ milli iqtisadiyyatın mövcud reallıqlarını biruzə verir. Müasir dövrdə kiçik iqtisadiyyatlı ölkələr üçün xarici ticarət iqtisadi inkişafın və iqtisadi artımın ən mühüm amillərindən biri kimi çıxış edir. Milli iqtisadiyyatın və əhalinin əmtəə və xidmətlərə olan tələbinin ödənilməsində, o cümlədən ölkədə mövcud olan resurslardan səmərəli istifadə edilməsində, innovativ inkişafın sürətləndirilməsində və iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulmasında xarici ticarət əlaqələrinin rolu danılmazdır. Ölkənin beynəlxalq iqtisadi münasibələr sistemində səmərəli iştirakı iqtisadiyyatına kapital və texnologiyanın

cəlb edilməsini şərtləndirməklə yanaşı idxalın artmasına səbəb olur. İdxalın artımı iqtisadiyyatın istehlak mallarına, eləcə də investisiya və aralıq mallara olan tələbatını ödəyir. Bu baxımdan bu gün dünyanın demək olar ki, bütün ölkələri beynəlxalq ticarətə bu və ya digər formada cəlb olunub, bəzi ölkələrin isə ÜDM-ində xarici ticarətin payı olduqca yüksəkdir. Ona görə də belə ölkələr bəzən xarici ticarətdən birbaşa asılı vəziyyətə də düşürlər. İqtisadiyyatın BİM-dən asılılıq dərəcəsi və ya ölkənin açıqlıq dərəcəsi nəzəri yanaşmalara əsasən ixracın və ya idxalın ÜDM-də xüsusi çəkisinin 10%-dən artıq olması ilə müəyyən edilir. İqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsi nə qədər yüksəkdirsə deməli, həmin ölkə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə bir o qədər yüksək səviyyədə iştirak edir və qarşılıqlı asılılıq dərəcəsi artır. Müasir dövrdə artıq danılmaz faktdır ki, milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı asılılıqlarının artması obyektiv zərurətə çevrilmişdir. Bütün ölkələrin siyasi və iqtisadi fəaliyyətlərində xarici əlaqələr prioritet istiqamətlərdən biridir. Bunun nəticəsidir ki, bütün ölkələr xarici iqtisadi, xüsusilə ticarət əlaqələrindən daha böyük fayda götürmək məqsədilə klassik və müasir ticarət nəzəriyyələrindən istifadə etməklə özlərinin qlobal iqtisadiyyatda üstün olduqları sahələrin məhsullarından daha çox istifadə edirlər.

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin müasir vəziyyətinin təhlili

Xarici ticarət əlaqələri milli məhsulların xarici bazarlarda reallaşdırılması baxımından Azərbaycan Respublikası üçün də çox vacibdir. Ölkənin Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) rəsmi məlumatlarına görə, xarici ticarət əlaqələrinin xüsusilə də ixracın ÜDM-ə xüsusi çəkisi 2014-2022-ci illərdə 50%-dən az olmamış və eyni zamanda dövlət büdcəsinin gəlirlər bölməsində isə xarici iqtisadi fəaliyyətlə (XİF) bağlı vergilər-4.5%-dən az olmamışdır. Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilərin az olması müəyyən mənada ixracın stimullaşdırılmasına xidmət edən amil kimi də qiymətləndirilə bilər.

Şəkil 1. ÜDM-də İdxal və İxracın xüsusi çəkisi və XİF bağlı vergilər (faizlə)

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/>

Ölkənin xarici ticarət əlaqələrindən söz açarkən xarici ticarət dövriyyəsinin, idxalın və ixracın həcmi, dinamikası və dəyişmə meyilləri haqqında da təhlillər aparmaq məqsədmüvafiq olardı. Bunun üçün aşağıdakı cədvəl nəzər salaq. Cədvəl məlumatları göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin təhlilinə 1991-ci illə müqayisə ilə başlanılması təsadüfi deyildir. Bunun səbəbi həmin ildə ölkəmizin dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etməsi ilə bağlıdır.

Cədvəl 1

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin ümumi göstəriciləri

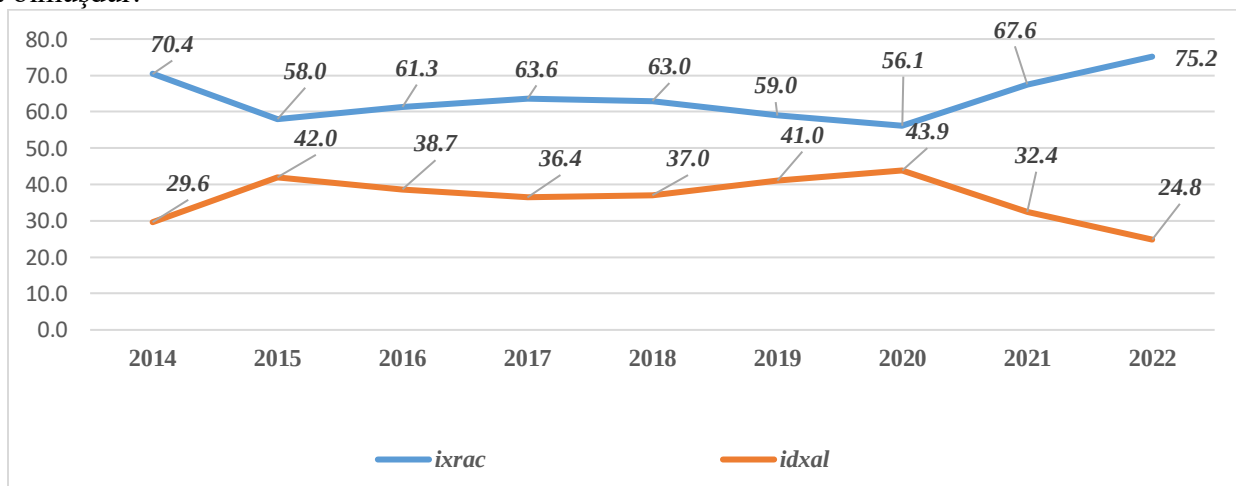
(min ABŞ dolları ilə)

İllər	Dövriyyə			İdxal			İxrac		
	Cəmi	MDB	Uzaq xaric	Cəmi	MDB	Uzaq xaric	Cəmi	MDB	Uzaq xaric
1991	4,002,234,3	87,0	13,0	1 881266,2	80,1	19,9	2 120968,1	93,1	6,9
1995	1 215017,3	36,7	63,3	667657,2	34,2	65,8	547360,1	40,0	60,0
2014	31,016,306.5	9.4	90.6	9,187,697.6	22.7	77.3	21,828,608.9	3.8	96.2
2015	21,945,815.6	11.3	88.7	9,216,677.1	21.3	78.7	12,729,138.5	4.1	95.9
2016	21,946,732.5	12.9	87.1	8,489,140.4	25.4	74.6	13,457,592.1	4.9	95.1
2017	24,103,278.5	14.6	85.4	8,783,301.4	27.3	72.7	15,319,977.1	7.4	92.6
2018	30,954,982.9	12.9	87.1	11,465,914.7	25	75	19,489,068.2	5.8	94.2
2019	33,302,678.5	13.8	86.2	13,667,475.7	25.1	74.9	19,635,202.8	6	94
2020	24,471,287.8	16.8	83.2	10,730,720.2	26.1	73.9	13,740,567.6	9.5	90.5
2021	32,110,949	16.6	83.4	10,418,668	25.0	75.0	21,692,281	8.3	91.7
2022	54,377,800	17.1	82.9	13,509,216	30.5	69.5	40,868,584	3.7	96.3

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/>

Aparılan müşahidələr təsdiqləyir ki, 1991-ci illə müqayisədə XTD-nin həcmi 2022-ci ildə 14 dəfə, idxal 6.5 dəfə, ixrac isə 20-dəfə artmışdır. Başqa sözlə ən çox artım ixracda vermişdir. Əgər müstəqilliyin ilk illərində XTD-nin 87%-i, müvafiq olaraq idxalın -80%-i, ixracın isə 93%-i MDB ölkələrinin payına düşürdüsə bu göstərici zamana dəyişmiş və 2022-ci ildə XTD-nin cəmi 17%-i, idxalın 30%-i və ixracın isə 3,7%-i MDB ölkələrinin qalanı isə uzaq xaricə payına düşmüşdür. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, 2022-ci ildə Azərbaycan Respublikası dünyanın 189 dövləti ilə xarici ticarət əlaqələrinə girmişdir ki, bunlardan da 179-u uzaq xaric (UX), 10-u isə MDB ölkələri olmuşdur.

Gördüyü kimi son 2014-2022-cü illər ərzində Azərbaycan Respublikasının ixracı, idxalı həmişə üstələmişdir. Belə hal isə ölkəyə xarici valyuta gəlirlərinə səbəb olmuşdur. Belə ki, əgər 2014-ci ildə XTD-nin 70,4%-i ixrac və 29,6%-i idxal təşkil edirdisə bu göstərici 2022-ci ildə müvafiq olaraq 75,2% və 24,8% kimi olmuşdur. Başqa sözlə, 2014-2022-ci illərdə xarici ticarət dövriyyəsinin saldosu isə müsbət olmuşdur.

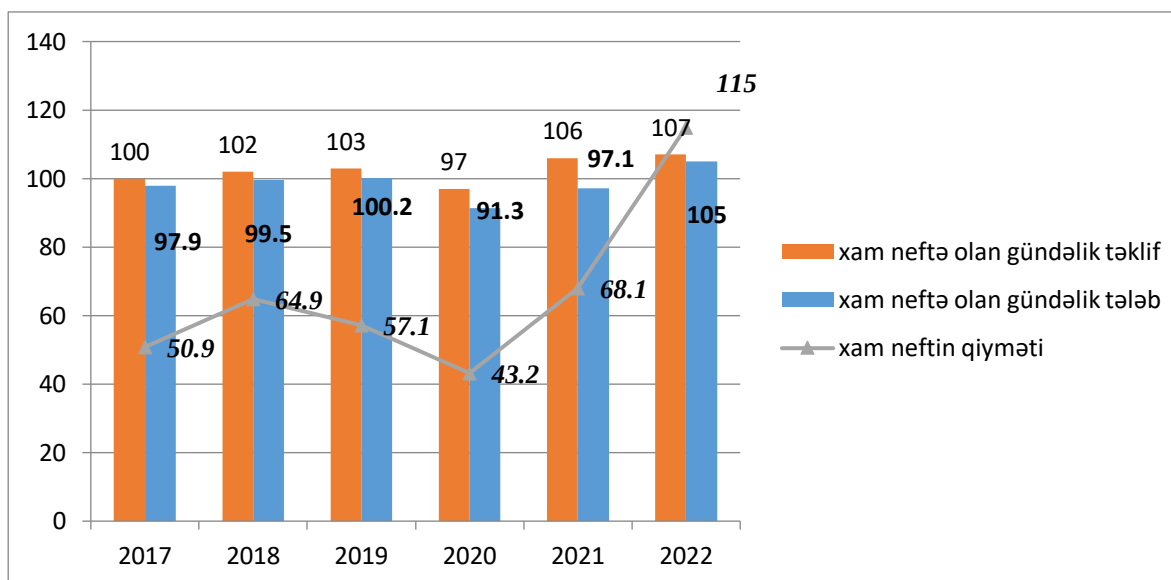
Şəkil 2. XTD-in də ixrac və idxalın xüsusi çəkisi(faizlə)

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/>

Ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin müasir xüsusiyyətlərini və bu sahədə mövcud olan qanunauyğunluqları sistemli şəkildə öyrənmək üçün, bu əlaqələri milli iqtisadiyyatın sahələri üzrə və həmçinin xarici ticarətdə iştirak edən məhsulların funksional təyinatına görə qruplaşdırmaqla təhlil etmək məqsədəuyğundur. Başqa sözlə, xarici ticarət əlaqələrini keyfiyyət aspektləri üzrə də təhlil etmək lazımdır.

Təhlil aparılan dövr ərzində ixracın strukturunda mineral məhsullar xüsusilə də neft və neft məhsullarının xüsusi çəkisi 90% olmuşdur. Başqa sözlə, mineral məhsullar dominantlıq təşkil etmişdir. Buna görə də dünya bazarında neft məhsullarına olan tələbin müəyyən edilməsi də xüsusi aktualıq qazanır.

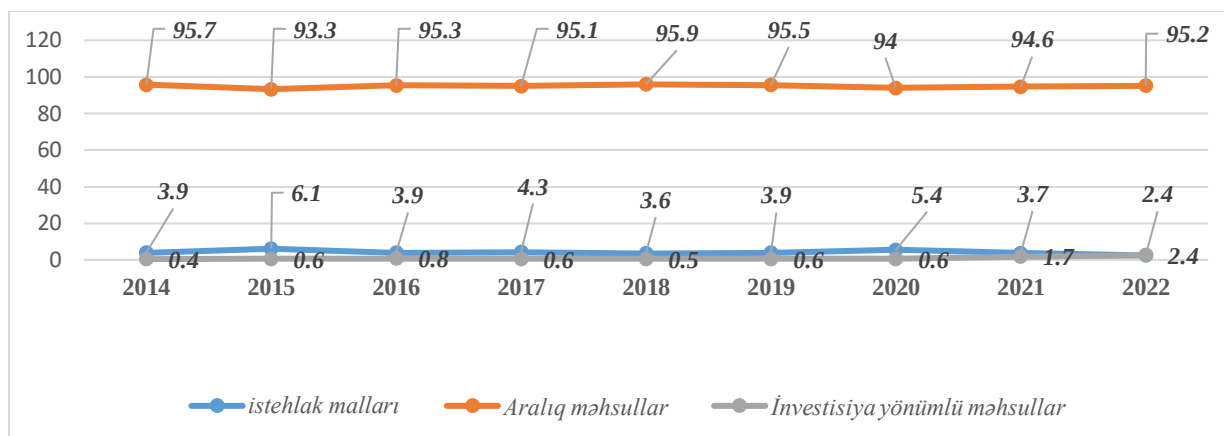
Enerji İnformasiya Administrasiyasının statistik məlumatlarına görə dünyada 2022-ci ildə xam neftə olan tələb əvvəlki, illə müqayisədə təqribən 10% artmışdır. Bunun səbəbi 2021-ci ildə global aləmdə peyvəndləşmənin kütləviləşməsi və bundan yaranan nikbin, müsbət gözləntilərlə bağlıdır. Bunu dünya Enerji İnformasiya Administrasiyası təşkilatının statistikasının məlumatlarına əsasən son illərdə xam neftə olan tələb aşağıdakı kimi dəyişmişdir.

Şəkil 3. Xam neftə olan gündəlik tələb, təklif və ABŞ dolları ilə orta qiyməti (milyon barellə)

Mənbə: <https://www.eia.gov/> (Enerji İnformasiya Administrasiyası (EİA))

Bunlarla yanaşı, ixracın strukturunda kənd təsərrüfatı məhsullarının da xüsusi çəkisi artmaqdadır. Xüsusilə tərəvəzlər, meyvəköklülər və kök yumruları, yeməli meyvələr və qoz-fındıq, sitrus bitkilərinin ixracda ümumi dəyəri 2022-ci ildə 695,1 mln. ABŞ dollarından və ya ixracın 2%-dən artıq olmuşdur. Ümumiyyətlə, ölkənin ixracının strukturunda 2014-ci ildə bitki mənşəli məhsullar 331.1 mln. ABŞ dolları təşkil edirdisə bu məbləğ 364 mln. ABŞ dolları səviyyəsində artmışdır. Eyni zamanda, ixracın strukturunda toxuculuq məhsulları xüsusilə də, pambığın ixracı artmışdır. Beləliklə də ölkənin ixracında iştirak edən məhsulların istehsal texniki təyinatına görə və keyfiyyət aspektləri üzrə quruluşu aşağıdakı kimidir.

Şəkil 4. İxracın strukturunda iştirak edən məhsulların istehsal-texniki təyinatına görə qruplaşdırılması

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/>

Təhlillər göstərir ki, ölkənin ixracında xammal və aralıq məhsulları 95%, istehlak məhsulları 3,9%-lə- 2.4% arasında investisiya yönümlü məhsullar isə cəmi 0,4%-2,4% arasında olmuşdur.

Onu da bildirək ki, Azərbaycan Respublikasının neft olmadan ixracı 2021-2022-ci illərdə 2 mlrd. ABŞ dolları səviyyəsini ötmüşdür.

Cədvəl 2

Qeyri-neft ixrac(mlrd.ABŞ dolları və faizlə)

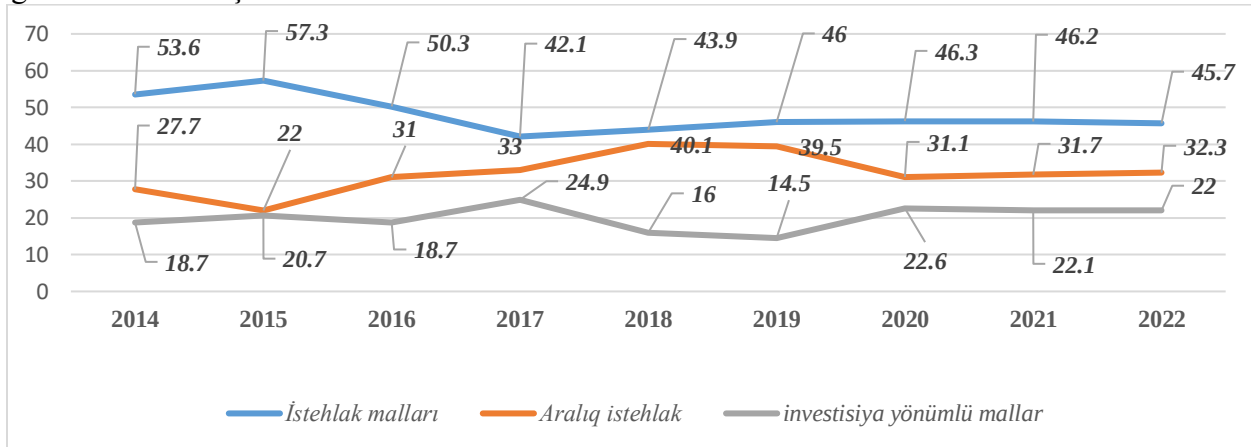
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Qeyri-neft ixrac	1,635,1	1,525,7	1,156,4	1,408	1,564,8	1,782,5	1,712,2	2,510.6	2761.0
Ümumi ixracda xüsusi çəkisi%	7.5	12.0	8.6	9.2	8.0	9.1	12.5	11.3	7.2

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/>

Təhlil aparılan dövr ərzində idxalın strukturunun ixracın strukturundan köklü şəkildə fərqləndiyini görürük. Belə ki, 2014-cü ildə idxalın strukturunda ərzaq məhsullarının dəyəri 1.6 mlrd. ABŞ dolları həcmində və ya idxalın 17,0%-i olmuşdursa bu göstərici 2022-ci ildə 2.7 mlrd. ABŞ dolları və ya idxalın 18,5%-i təşkil etmişdir. “Gələcəyə Baxış” konsepsiyasında göstərilmişdir ki, 2020-ci ildə Azərbaycanın rəqabətqabiliyyətli ölkə olacağı və qeyri-neft ixracının adambaşına düşən həcmi min 1000(min) ABŞ dollarına çatması planlaşdırılmışdır [6.səh.12-14].

Həmçinin idxalın strukturunda maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, onların hissələri, toxuculuq materialları və məmulatları, kimya sənaye məhsulları və plasmas ondan hazırlanan məmulatların xüsusi çəkisi olduqca yüksəkdir. Belə ki, təhlil dövründə idxalın strukturunda maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, onların hissələrinin həcmi 2.891 mlrd. ABŞ dolları və ya idxalın 20%, toxuculuq materialları və məmulatları 2014-ci ildə 100 mln. ABŞ dolları və ya ümumi idxalın 1,1%-dən artaraq 2022-ci ildə 532,9 mln. ABŞ dolları və ya ümumi idxalın 3,7%-i, kimya sənaye məhsulları 720,8 mln. ABŞ dolları və ya ümumi idxalın 3,7% təşkil etmişdir. Zamanla xarici iqtisadi əlaqələr genişləndikcə bir sıra məhsulların idxalının artmasını da şərtləndirmişdir. Bunun səbəblərindən

biri kimi yerli istehsal sahələrinin inkişaf etməməsi və keçmiş dövrlərdən qalan emal sənaye müəssisələrinin sıradan çıxması ilə bağlıdır. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin keyfiyyət aspektləri üzrə təhlilini xarici ticarətdə iştirak edən məhsulları funksional təyinatına görə qruplaşdırmaqla və həmçinin xarici ticarət şərti indeksini hesablamaqla da aparmağı məqsəduyğun hesab etmişik. Bunun üçün də idxal olunan məhsulların da strukturunun funksional təyinatına nəzər salmaq məqsəduyğundur. Beləliklə də ölkənin ixracında iştirak edən məhsulların istehsal texniki təyinatına görə quruluşu aşağıdakı kimi olmuşdur.

Şəkil 5. İdxalın strukturunda iştirak edən məhsulların istehsal-texniki təyinatına görə qruplaşdırılması

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/>

Ümumiyyətlə, ölkənin ixracında xammalın üstünlük təşkil etməsi mənfi amil kimi, idxalda isə maşın və avadanlıqların payının artması hesabına xarici ticarətin strukturunda istehsal-texniki təyinatlı məhsulların xüsusi çəkisinin yuxarı olmasını isə müsbət hal kimi qiymətləndirmək lazımdır. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrini təhlil edərkən, onun ixracının və ya coğrafi baxımından strukturunda yer tutan ölkələrin də müəyyən edilməsi aktualdır. Bu baxımdan təhlilər göstərir ki, 2014-2022-ci illərdə idxalının 69%-80%-i əsasən 14(on dörd) ölkənin hesabına reallaşmışdır. İxracın strukturunda isə əsasən 21(iyirmi bir) ölkənin xüsusi çəkisi 70%-lə -90% arasında olmuşdur.

Xarici ticarət əlaqələrinin milli iqtisadiyyata təsiri ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar var. Hətta beynəlxalq səviyyədə belə bu əlaqələri ölçmək, qiymətləndirmək üçün ölkələr üzrə reytinglər tərtib edilir. Belə yanaşmalardan biri də iqtisadiyyatın mürəkkəbliyi indeksidir(economic complexity index). Əslində bu indeks birbaşa ölkə iqtisadiyyatının və xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilərdən biridir. İqtisadi mürəkkəqlik indeksi (ECI) ölkə ixracının müxtəlifliyini, (ixrac etdiyi məhsulların sayı) və məhsullarının hər yerdə olması (həmin məhsulu ixrac edən ölkələrin sayı) haqqında məlumatları birləşdirərək, ölkənin istehsal strukturunun mürəkkəbliyini ölçür. İqtisadiyyatın mürəkkəbliyi indeksi təkcə ölkənin ixrac olunan mallarının mürəkkəbliyini xarakterizə etmir eyni zamanda, ixracın diversifikasiyasını da xarakterizə edir. Bu baxımdan Azərbaycanın iqtisadiyyatının xüsusilə də ixracın nə dərəcədə diversifikasiya olunduğunu bilmək üçün aşağıdakı cədvələ nəzər salaq.

Cədvəl 3

Ölkə ixracının mürəkkəbliyi indeksi			
Rang	Ölkələr	İqtisadiyyatın mürəkkəbliyi indeksi (Economic complexity index) (ECI)	Son beş ildə dəyişiklik

1	Yaponiya	2.43	= (dəyişməyib)
2	İsveçrə	2.17	↑ 1 (bir pillə irəlləyib)
3	Cənubi Koreyya	2.11	↑ 4 (dörd pillə irəlləyib)
4	Almaniya	2.09	↓ 2 (iki pillə geriləyib)
5	Sinqapur	1.85	= (dəyişməyib)
<i>Daha mürəkkəb yüksək sıralama</i>			
.....			
123	Yemən	-1.31	↓ 1 (bir pillə geriləyib)
124	<i>Azərbaycan</i>	-1.37	↑ 1 (bir pillə irəlləyib)
125	Konqo	-1.42	↑ 3 (üç pillə irəlləyib)
126	Qabon	-1.43	↑ 4 (dörd pillə irəlləyib)
.....			
133	Nigeriya	-1.92	↓ 2 (iki pillə geriləyib)

Mənbə: Ekonomik complexity index

Göründüyü kimi, 133 ölkə arasında Azərbaycanın iqtisadiyyatının və ixracının mürəkkəblik əmsali olduqca aşağıdır. Ölkə ixracının uzun müddətdir ki, xammal və aralıq məhsullardan ibarət olması, eləcə də ixracın strukturunda daha çox neft və neft məhsullarının olması eləcə də, ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün apardığımız müxtəlif aspektli təhlillər onu deməyə əsas verir ki, ölkənin ticarət əlaqələri elə də səmərəli formalaşmayıb.

Ölkələrin müxtəlifliyi və istehsal olunan məhsulların daha çox ölkədə olması haqqında məlumatları nəzərə alan iqtisadiyyatın mürəkkəblik indeksi ölkələrin ixracatlarının müxtəlifliyi, az və ya çox çeşidliliyini həm də onların mürəkkəbliyini müəyyən edə bilər. Məsələn, iqtisadiyyatı yüksək mürəkkəbliyə malik olan Yaponiya və ya Almaniya yüksək şaxələnməmiş ixraca malik olmaqla yanaşı, bu ölkələrdə istehsal olunan bir çox məhsul avtomobillər, televizorlar, kompilər, bir çox elektrotexniki avadanlıqlarını istehsalı aşağı səviyyədə olan və eləcə də inkişaf etməkdə olan ölkələrin əksər iqtisadi regionunda görmək mümkündür. Anqola, Zambiya, Nigeriya kimi aşağı mürəkkəblik iqtisadiyyata malik olan ölkələrin isə özündən nisbətən iqtisadi baxımdan yüksəkdə olan ölkələrdə çox şaxələndirilməmiş yalnız bir neçə məhsulunun ixrac edildiyini görmək olar. Belə hal isə qeyd edilən ölkələrin ixracının müxtəlifliyinin az olduğunu və ixrac etdikləri məhsulların isə istehlakçı ölkələr tərəfindən çox da bəyənilmədiyi, rəqabətqabiliyyətinin aşağı olduğunu göstərir.

Ümumiyyətlə, Dünya Bankı inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin xarici iqtisadi əlaqələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər sistemi tərtib etmişdir. Bu göstəricilər aşağıdakı kimidir.

Cədvəl 4

Xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəlilik göstəriciləri

Əmsal	Formula	İnkişaf etmiş ölkələr üçün	İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün
A	$\frac{E}{I}$	$\geq 100\%$	$\geq 100\%$

B	$\frac{FDI}{GDP}$	$\geq 15\%$	$\geq 10\%$
F	$\frac{GDP}{ED}$	$\geq 113\%$	$\geq 170\%$

Mənbə: worldbank.org.

Burada; A: İdxalın ixracla örtülmə əmsalı faizlə(%),
 B: ÜDM-də birbaşa xarici investisiyaların iştirak dərəcəsi faizlə(%),
 F: xarici borcun ödənilməsinin ümumi daxili məhsula nisbəti faizlə(%),
 E: ixracın həcmi,
 I: idxalın həcmi,
 FDI: Birbaşa Xarici İnvestisiya,
 ÜDM: Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM),
 ED: Xarici borclardır.

Cədvəl 5

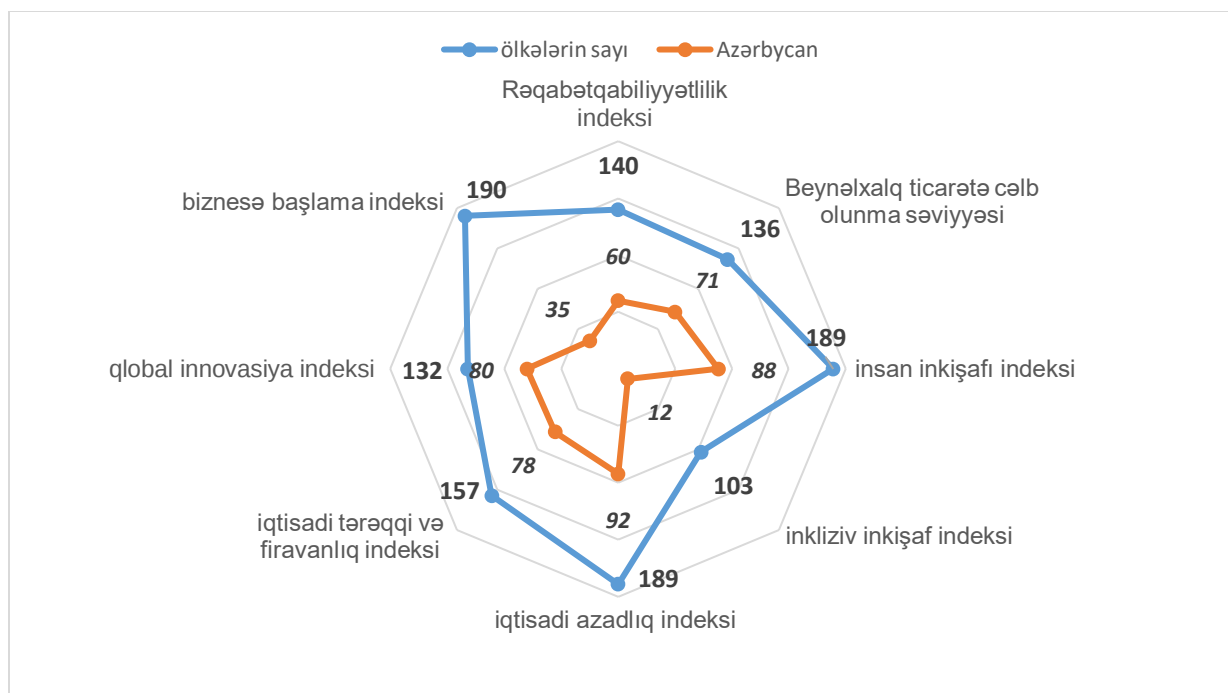
Xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəlilik göstəriciləri göstəriciləri

İllər	İxrac kvotası %	$\frac{E}{I}$ (%)	$\frac{FDI}{GDP}$ (%)	$\frac{GDP}{ED}$ (%)	İqtisadi artım %
2014	30	237.6	38.2	1128	102.8
2015	25	138.1	38.1	489	101.1
2016	38	158.5	40	464	96.9
2017	39	174.4	36	424	100.1
2018	43	170.0	34	502	101.4
2019	42	143.7	32	509	102.5
2020	32	128.0	31	480	95.7
2021	41	189.7	27.2	1176.1	105.6
2022	49	262.4	21.8	742.0	104.6

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Dünya Bankının xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəlilik göstəriciləri ilə bağlı təhlili göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı qeyd edilən meyarla bağlı vəziyyəti qənaətbəxşdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə beynəlxalq təşkilatlar da demək olar ki, dünyanın əksər ölkələri üçün iqtisadi vəziyyəti öyrənirlər. Bu baxımdan beynəlxalq reyting sistemində hər ölkənin tutduğu mövqenin bilinməsi vacibdir. Bu baxımdan Azərbaycanın mövqeyinin öyrənilməsi maraqlıdır. Təhlillər göstərir ki, rəqəbatqabiliyyətlilik indeksinə görə 140 ölkə arasında 60-cı, biznesə başlama üzrə 190 ölkə arasında 35-ci, global innovasiya indeksinə görə 132 ölkə arasında 80-ci, iqtisadi tərəqqi və firavanlıq indeksinə görə 157 ölkə arasında 78-ci, iqtisadi azadlıq indeksinə görə 189 ölkə arasında 92-ci, inklüziv inkişaf indeksinə görə 103 ölkə arasında 12-ci, insan inkişafı indeksinə görə 189 ölkə arasında 88-ci və nəhayət beynəlxalq ticarətə cəlb olunma səviyyəsinə görə isə 136 ölkə arasında 71-ci yerdə qərarlaşmışdır.

Şəkil 6. 2022-ci il üzrə qlobal səviyyədə hesablanan 8(səkkiz) iqtisadi göstərici üzrə Azərbaycanın beynəlxalq reyting sistemində yeri

Qlobal reyting üzrə səviyyələrdə Azərbaycanın beynəlxalq reytinginə mənfi təsir göstərən bəzi mənfi amillər haqqında aşağıdakıları qeyd etmək olar.

Cədvəl 6

Azərbaycan xarici ticarətində qlobal reytinginə mənfi təsir edən amillər

İndeksin adı	Əsas problem
Qlobal innovasiya indeksi	Keyfiyyətli qanunvericiliyin olmaması
Qlobal Rəqabətlik İndeksi	Qeyri-effektiv institusional quruluş, biznes sahəsində qanunvericiliyin aşağı səviyyəsi
Beynəlxalq ticarətə cəlb olunma indeksi	Xarici bazarlara çıxmaq üçün qeyri-sabit mexanizm və biznes mühitinin zəifliyi
Biznesə başlama indeksi	Sənədləşmə proseslərinin və (xüsusilə sərhəddə) rəsmiləşdirmələrin yüksək xərci və vaxt xərcləri

Mənbə: World Competitiveness Report, WEF Global Enabling Trade Report. World Bank Doing Business: 05.011.2022;

Beləliklə, aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın xarici iqtisadi ticarət əlaqələrində müşahidə olunan müsbət meyillərlə yanaşı bir sıra xoşagəlməz amillər və mənfi dəyişikliklər də müşahidə olunur. Müsbət meyillərdən aşağıdakıları qeyd etmək olar.

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin SWOT təhlili

Güclü tərəfləri

- Ölkə ərazisinin 20%-nin işğaldan azad edilməsi və ölkənin istehsal təsərrüfat dövryyəsinə yenidən cəlb olunması imkanları,
- Ticarət maneələrinin (xüsusilə tarif və qeyri-tariflərin) azlığı,

- Beynəlxalq iqtisadi aləmlə, İqtisadi birliklərlə və ayrı-ayrı ölkələrlə yüksək səviyyəli qarşılıqlı inteqrasiya əlaqələri,

- Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının genişləndirilməsi, xüsusilə də tərəvəzlər (pomidor, soğan, yerkökü və çuğundur); meyvələr (quru meyvələr); şirələr və s.

- İxracı dəstək verən qurumu mövcudluğu və s.

Zəif tərəfləri

- Milli iqtisadiyyatın, malların və xidmətlərin aşağı rəqabətqabiliyyətli olması,
- İxracın strukturunun diversifikasiya səviyyəsinin aşağı olması,
- Texniki tənzimləmə və keyfiyyətin idarə edilməsi sisteminin zəif olması, yerli standartların kifayət qədər işlənilib hazırlanmaması və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmaması, maliyyə resurslarının çatışmazlığı, sənaye sektorunun müasirləşdirilməməsi,

- İxracın daha çox xammal yönümlü olması, Ölkənin idxaldan yüksək asılılığı,
- İdxal olunan malların keyfiyyətinin monitorinqi üçün vahid məlumat bazasının olmaması, nəzarət orqanlarının kifayət qədər qarşılıqlı fəaliyyətinin və əlaqələndirilməsinin olmaması, uyğun qiymətləndirilmə sahələrinin təşkilati strukturunun təkmilləşdirilməməsi.

İmkanlar

- Müsəttəqilik dövründə Azərbaycan beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində əsl bərabər hüquqlu, müstəqil subyekt kimi təmsil oluna bilməsi, Azərbaycanı qədim "İpək Yolu" zamanı olduğu kimi yenidən beynəlxalq Avropa-Qafqaz-Asiya transmilli nəqliyyat dəhlizinin mərkəzinə çevirilmə imkanları,

- İqtisadiyyatın əksər sahələrində o cümlədən sərhəd keçid məntəqələrində infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi,

- Xidmətlərin yüksəldilməsi ilə yaxşılaşdırmaqla əhalinin keyfiyyətsiz qida məhsullarından səmərəli müdafiəsi ilə bağlı qida təhlükəsizliyi agentliyinin yaradılması və bunun əsasında malların standartlaşdırılması və sertifikatlaşdırılması və əsas qida məhsulları üçün dövlət standartlarının hazırlanması imkanları və s.

Təhlükələr

- İdxalın strukturunda ərzaq məhsullarının xüsusi çəkisinin yüksək olması və bəzi məhsullar üzrə öz-özünü təmin etmə səviyyəsinin aşağı olması xarici şoklara güclü həssaslıqla yanaşmanı tələb edir.

- Həddindən artıq qarışıq, bürokratik maneələrin olması.

NƏTİCƏ

Azərbaycan Respublikasının ticarət əlaqələrinin kompleks təhlili onu göstərir ki, ölkənin ixrac potensialından səmərəli istifadə edilmir. Milli iqtisadiyyatın ixracının keyfiyyət xüsusiyyətlərinə malik olması üçün sənaye məhsulunun ixracın strukturunda xüsusi çəkisini ümumi ixracın 40-50% arasında olması əhəmiyyətli olardı. Son illər ölkənin xarici ticarət əlaqələrində müsbət saldo olsada bu əsasən təbii resurslar hesabına formalaşdığı görünür. İqtisadiyyatın mürəkkəbliyi indeksi təkcə ölkənin ixrac olunan mallarının mürəkkəbliyini xarakterizə etmir eyni zamanda, ixracın diversifikasiyasını da xarakterizə edir. Bu baxımdan beynəlxalq səviyyədə 133 ölkə üçün bu indeksin hesablanması və Azərbaycanın iqtisadiyyatının qeyd edilən ölkələr arasında 124 yerdə qərarlaşması onu deməyə əsas verir ki, ölkə ixracının mürəkkəbliyi əmsalı olduqca aşağıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. <https://www.stat.gov.az/>
2. <https://www.eia.gov/>
3. www.worldbank.org.

4. World Competitiveness Report, WEF Global Enabling Trade Report. World Bank Doing Business: 05.011.2022.
5. *www.Economik complexity index*
6. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyası.
7. Aslanov H.H., Nəcəfi H.D. (2017). Xarici iqtisadi fəaliyyət milli iqtisadiyyatın inkişaf amili kimi. İPƏK YOLU, № 2, səh. 23-32.
8. Bağirova B. (2018). Azərbaycanın dünya ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin inkişafı. AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası. S. 299-304.
9. Bağırzadə E.R. (2011). Xarici ticarət siyasəti, Mühazirə qeydləri, Bakı.
10. Əbdülsəlimzadə Q.Y. (2014). Mikroiqtisadiyyat-Makroiqtisadiyyat. s. 303. Bakı.
11. Gənciyev G.Ə., Ələkbərov Ə.R., Qurbanova Ə.A. (2013). Dünya iqtisadiyyatı tarixi və ölkələrin müasir durumu. Bakı. səh. 414.
12. Gənciyev G.Ə, Həsənov N.Ə. (2010). Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, Bakı.
13. Gülləliyev M.G. (2016). Xarici ticarətdə dövlət müdaxiləsi dərəcəsi və onun makroiqtisadi təsirləri. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi əsərlər, № 1.
14. Давыденко Е.Л. (2017). Диверсификация товарного экспорта: мировые тенденции и опыт стран Северной Европы (на примере Финляндии, Швеции и Дании) /Е. Л. Давыденко //Экономика, моделирование, прогнозирование: сб. науч. тр. – Минск. Вып. 11, С. 12-21.

T.T.Aslanova

*Ph.D., Associate Professor
Azerbaijan Architecture and Construction University
ORCID 0000-0002-8695-247X*

N.R.Fatahova

*Ph.D., Lecturer, Azerbaijan Architecture
and Construction University
ORCID 0000-0003-3792-3442*

Analysis and assessment of the modern state of foreign trade relations of the republic of Azerbaijan

Abstract

The purpose of the study is to assess the current state of foreign trade relations, as well as generalize them taking into account the characteristics of the modern era.

Research methodology - comparative analysis, logical summarization, systematic approach, synthesis and analysis methods were used in the research work.

Application importance of the research - the development of the non-oil sector in the country's economy is of special relevance. From this point of view, the main issues investigated in the research are the determination and evaluation of the current state of the country's foreign trade relations.

The results of the study - the country's export concentration index and foreign trade complex analysis, the functional purpose of import and export were analyzed, and it was shown that the development of the non-oil sector in the country's economy is of particular importance. .

Originality and scientific novelty of the research - efficiency indicators of foreign economic relations were evaluated based on the methodology of the World Bank, the index of the maturity of Azerbaijan's exports was given, and it was stated that the obtained results are relevant for the national economy.

Key words: efficiency, export productivity index, import, export, GDP, demand, supply international rating system.

Т.Т.Асланова

*к.э.н., доцент, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0002-8695-247X*

Н.Р.Фатахова

*д.ф.по э., преп., Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0003-3792-3442*

Анализ и оценка современной ситуации внешнеторговых отношений Азербайджанской Республики

Резюме

Цель исследования - оценить современное состояние внешнеторговых связей, а также обобщить их с учетом особенностей современной эпохи.

В исследовательской работе использовались методология исследования – сравнительный анализ, логическое обобщение, системный подход, методы синтеза и анализа.

Прикладная значимость исследования – особую актуальность имеет развитие ненефтяного сектора экономики страны. С этой точки зрения основными вопросами, исследуемыми в исследовании, являются определение и оценка современного состояния внешнеторговых связей страны.

Результаты исследования - индекс концентрации экспорта страны и комплексный анализ внешней торговли, проанализированы функциональное назначение импорта и экспорта и показано, что развитие ненефтяного сектора в экономике страны имеет особое значение.

Оригинальность и научная новизна исследования - на основе методологии Всемирного банка были оценены показатели эффективности внешнеэкономических связей, приведен индекс зрелости азербайджанского экспорта и констатировано, что полученные результаты актуальны для национальной экономики.

Ключевые слова: эффективность, индекс продуктивности экспорта, импорт, экспорт, ВВП, спрос, международная рейтинговая система поставок.